

בשעה אחת

שיעור בקריאת עגנון

מאת שלמה דב גויטיין

מובא בשם הרב מזיטומיר, ששאל את הרב מברדיטשוב על פסוק "ויעש כן אהרן", ופירש רש"י ז"ל: מגיד, שלא שינה. וקשה, היתכן? הקדוש ברוך הוא אמר לאהרן שידליק את הנרות, וישנה? אילו אמר הקדוש ברוך הוא לאדם פשוט, כלום היה משנה? ומה שבחו של אהרן הכהן? אלא התירוץ הוא: אילו אמר הקדוש ברוך הוא להרב מברדיטשוב, שידליק את הנרות, בטח היתה לו התלהבות ויראה ודבקות, ואילו בא להדליק, היה שופך את השמן על הארץ ולא היה מדליק כלל מחמת יראה. אבל אהרן, אף-על-פי שהיתה לו התלהבות ויראה ודבקות בוודאי יותר מכל אדם, כשבא להדליק את הנרות, קיים כמצות השם והדליק בלי שום שינוי.

משל זה המובא ב'אגדת הסופר', כל סיפוריו של ש"י עגנון, כרך שלישי, תרצ"א, עמ' רלח — לא נאמר אלא על עגנון עצמו. מועטים המספרים, שנקראו 'להדליק את הנרות'. ומי שניסו, יש שקלקלו מאהבה, ויותר מהם מי שקלקלו משנאה. לא כן עגנון. הוא 'הדליק בלי שום שינוי'. הוא שם לפנינו את החיים כמות שהם, — חיים, כמובן, לא כפי שרואה עינו של הדיוט, אלא כפי שצופה בהם מבטו של חוזה.

כי מה הוא סודו של עגנון? מה ייחודו, במה קסם ליודעי-טעם והיה לכוהן גדול במקדש הסיפור?

מסתמא מרובות הן התשובות לשאלות אלה. כשאני לעצמי, קורא אני לסיפור גדול, אם אני נתפס לצליליו, תמה על משמעותו וחש בהשפעתו. בשלוש מידות אלה יש משהו הדומה למה שזוכה בו אדם בלימוד תורה לשמה: הוא זוכה ללמוד, ללמד ולעשות.

אסביר הדברים בקצרה.

אני קורא באזנים. מסיפור טוב אני מצפה, שמשוה ממליו ולשונותיו ייקלט באזני ויהא מהדהד ומצלצל ומרנין בהן תמיד. אני רוצה שישאר מטבע טבוע, דפוס של קיימא, מלים ולשונות שאוכל לשוב אליהן ולהעלותן על לשוני ולחדש בהן את מגעי בכל מה שנקרה לפני באותו סיפור. הסימן המובהק של מספר טוב הוא, שיהא מגבש צורה, שיהא חותמו טבוע על סיפורו. חותם זה של צורה מגובשת הוא הוא המעיד, שיש לפנינו אומן של אמת.

ועתה, מן המפורסמות, שעגנון הוא 'רב־סגנון' — כפי שכינהו ביאליק ז"ל באחת מהקדשותיו. לא תוכל לקרוא שלוש שורות באיזה סיפור מסיפוריו, מבלי להכיר בהן את היד שכתבה אותן, ואין לך עמוד אחד, שאין בו חידוש של ניסוח פתגמי. באמת היה בדעתו של כותב טורים אלה לעשות, לרגל יום ההולדת השבעים של המשורר, מחקר על 'פת־גמיותו', אך משכתי ידי מן התוכנית, לאחר שראיתי, שאין לצאת ידיה אלא בספר מקיף.

ואולם דווקא בענין זה, היינו סגנונו של עגנון, רבים הם הטור־עים. רואים בו מעין קישוט הנעשה מתוך מומחיות יוצאת מן הכלל במקורות, אומנות של לשון נזונה על־ידי למדנות מופלגת. בוודאי יש כאן ברית כרותה ללשון, מתת אלהים חד פעמית של הבעה ובקיאות של אוהב ספר, שהוא חד בדורו. ואולם הכשרון הלשוני והידיעה במקורות הם רק הכלים. העיקר, איך המשורר השתמש בהם. הצד המכריע בכל סיפוריו של עגנון היא 'הסיטואציה', המסיבות — החיי־צוניות וביחוד הפנימיות, שבהן נתונים האישים הפועלים, והאופנים השונים, שבהם הם מגיבים עליהן. סיטואציה זו, מציאות זו, נתפסת אצלו בדרך של פתגם, בצמצום לשון

מופלא, בחינת מועט המחזיק מרובה ובודומה לפתגם העממי המגבש עובדות, פעמים מסובכות מאד, במלים ספורות חצובות מסלע הלשון. משפטיו של עגנון הן חטיבות של חיים, קיימות ועומדות בכוח עצמן. לא צעצועי-מלים יש כאן, אלא גופי-מציאות.

ושנית, גדול הוא סיפור, שאינו מניח אותנו, לאחר שהנחנו אותו, כדרך אותו 'תם ולא נשלם' וכיוצא בו לשונות, שבהן סיים עגנון את 'הנידח' (כל סיפוריו, כרך שלישי, עמ' סט) ויצירות אחרות — סיפור המתמיה אותנו ומזמן לשוב ולחפש בין השיטין, בחינת 'יותר ממה שהשמעתי אתכם כתוב כאן'. ואיני אומר זאת כלפי הסיפורים 'הסמ' ליים' של עגנון, כגון 'ספר המעשים' (כרך שמיני, עמ' קסה — רנח) 'עד הנה' (כרך אחד עשר, עמ' ה—קע), 'המלבוש' (שם, שה—שכ), 'עידו ועינם' (שם, שמג—שצה) או 'הדום וכסא' ('הארץ' ד' אייר תשי"ח), שעצם צורתם אינה אומרת אלא דרשני, ואף לא לגבי הספרים המקיפים 'סיפור פשוט' (כרך חמישי) 'אורח נטה ללון' (שביעי) ו'תמול שלשום' (תשיעי), שכמעט טבעי לגביהם, שהקורא מבקש לשוב אל תחילתם לאחר שהגיע לקיצם, אבל דוקא לגבי הסיפור 'העממי' 'הקלאסי' של עגנון, כגון 'מעלות ומורדות' (כרך שלישי, עמ' רמד—רסט) ולא כל שכן ציור מלא הוד קדור שה, כגון 'אגדת הסופר' (שם, רכז—רמד). יצירות עגנון מדובבות את הקורא, הן מניחות לו בקעה להתגדר בה, הן מגלות לו טפח ומניעות אותו לגלות את הטפח המכוסה.

וזה מביא אותי אל נקודתי השלישית. אמר אחד היוונים הקדמונים: מהי מוסיקה ראויה לשמה? נגינה שהמאזין לה ישמע ממנה צלילים אחדים וכבר ניתר הוא ממקומו ואף לעשות מעשה-גבורה. מעין זה הוא סיפורו של עגנון. הוא מעורר לפעולה. אם המספר מעלה דמות של עולם, שהוא כולו שלם, הוא מדרבן את הקורא להשתלם בעצמו. ולהי-פך, כשהוא מצייר עולם שבור וריקן, הקורא נדחף למלא את הריקות ולרפא את השברים. הטועם טעם בסיפורי עגנון עשוי לצפות לתיקון המידות.

שלמה דב גויטיין

כי אכן זהו סודו של סיפור אמיתי, שיוצאת ממנו שפעה של התעוררות, שאיפה לבדק־הבית ושל התעלות־הרוח. עגנון, בין בצורתו הקלאסית, ובין בצורתו המודרנית וה־היפר־מודרנית, פועל בדורנו פעולה כספרי־המוסר הגדור לים שבעבר, כגון ספר החסידים לרבי יהודה החסיד או ספר שני לוחות הברית של ר' ישעיה הורביץ.

לכאורה דעה זו מופרכת על ידי העובדה, שמחיצה של ברזל מפרידה כביכול בין הצעיר הישראלי לבין 'ההווי הגלותי' של העיירה הגליצאית, שעגנון הקלאסי נתון בתוכו. שתי תשובות בדבר.

אין עגנון, וביחוד הקלאסי, נתון ושבו בעולם ההוא; הוא לא יכול היה לכתוב אף שורה אחת, כפי שכתב, לו היה נתון בו. הוא לא יכול היה להגביה ולהעלות את העולם ההוא, אלמלא עמד מחוצה לו, אלמלא היתה לו נקודה ארכימידית, שממנה יכול היה להזיזו ולהרימו לאשר הרימו. עגנון יצא מבוטשאש, קודם שנתגלתה לו, כפי שנתגלתה.

לשון אחרת: עגנון עומד בעבר זה של המחיצה המפרידה את ישראל החדשה מן היהדות הישנה. חלק הארי של יציאתו מוקדש אמנם לאותו עולם שנגוז או נגוז והולך, אך כתיבתו היא כתיבת סופר מודרני. ודבר זה בולט ביותר במקום שהסופר לובש צורה של מספר עממי המסיח לפי תומו.

ואולם פטור בלא כלום אי אפשר. דרושות נכונות נפשית ואף מידה מסוימת של ידיעות, כדי לתפוס את עגנון לא־שורו. או מוטב שנאמר: הרבה פנים לעגנון. יש סיפורים, שילד יתענג בהם; יש אחרים הצריכים לימוד אפילו של מבוגרים; ויש שאינם נפתחים אלא למעמיקים. ומי יודע, שמא קריאת עגנון היא כיום דרך־מלך ללימוד 'התודעה היהודית'?

כדי להשיב על שאלה זו של משמעות עגנון בשביל הדור החדש, מוטב שנצמצם דברינו על סיפור אחד וננסה לגלות בו את הבחינות השונות, שלפיהן הערכנו מפעלו של עגנון בכללותו. מטעם שיוסבר בסמוך, נבחר בדוגמה מאוחרת

דוקא, הוא הסיפור 'בשעה אחת', שראה אור ראשונה בעתון 'הארץ' בערב ראש השנה תשט"ז (1955) והופיע גם כתדפיס מיוחד. ההבאות להלן רומזות לתדפיס הנ"ל. מאחר שיקרה לפעמים, שסופר מניח יצירה שנים רבות במגירתו קודם שהוא מפרסמה, פנה כותב טורים אלה אל המחבר ושאלו, מתי עלה לפניו בראשונה הרעיון לסיפור 'בשעה אחת' ומתי העלה אותו על הכתב. על כך נתקבלה התשובה הבאה, כלולה במכתב מחודש אדר תשי"ח (מרץ 1958):

לענין בשעה אחת. תוכן הסיפור עלה בראשונה בדעתי בשנה הראשונה לכיבוש הארץ בלכתי לטייל עם הרא"ש [= הרב הראשי הרצוג] שיחי' ועם חמיו הרב הילמן ז"ל. מאותו היום ואילך ראיתי את המעשה בצורות שונות ובגלגולים אין קץ, עד ששנה אחת בט"ו באב נשלמה צורתו וישבתי כמה ימים ביני ובין עצמי, עד שהעליתיו על הנייר וכן הגהתי ונדפס בגליון של ראש השנה. אחר כך הגהתי שנית לשם התדפיס. (כיצד כתבתי את סיפורי הראשונים אני זוכר כל פרט ופרט עד שמשתלבים לסיפורים ממש). ועדיין לא הכנסתיו בקובץ סיפורי, מפני שהוא אחד מסיפורי בוטשאטש [כך הכתיב הפעם], שמשתלבים זה בזה לפי סדר הדורות. בעיני אני חשוב היה הסיפור, עכשיו איני יודע מה הוא.

מכאן יוצא, שהמחבר הגה בסיפור 'בשעה אחת' בראשונה בשנת תש"ח וסיים את כתיבתו לא מאוחר משנת תשט"ו. משמע, שסיפור זה, שהוא מיקשה טהור לפי המתכונת הקלאסית, 'העיירתית', של עגנון, נכתב לאחר חיבורם של אותם ספרים וסיפורים 'סמליים' ו'רמזיים' שנמנו לעיל. אמנם ב. קורצווייל, הפרשן המובהק של עגנון, הדגיש במאמריו, שנקבצו בספרו 'מסכת הרומאן', הוצאת שוקן תשי"ג, פעמים הרבה את אחדות עולמו של עגנון. אך אינה דומה פרשנות לעובדות. בנוגע לסיפור 'בשעה אחת' כולנו עדים, שנכתב בקולמוסו של איש, שעבר כל שבעת המדור

רים של הסיפור המודרני. שר כאן את שירת העבר מי שהוכיח, שהוא בקי ורגיל בזמרת ההווה.

מצד אחד, כפי שגילה המחבר עצמו במכתבו הנ"ל, משמש סיפור זה מעין חוליה בשרשרת סיפורים על העיר ביטשאטש (כך הכתיב בסיפור זה). מי שקורא מלים אלה, עשוי לסבור, שאין כאן 'אומנות לשם אומנות', אלא פרשה של תיאור הווי. כפי שירגיש הקורא, יש לפניו באמת סיפור מעולה מאד, אלא שהכללתו במחזור הביטשאטשי מוסיף לו חן מיוחד, שעוד נכיר בו.

מה הציר שסובב עליו הסיפור 'בשעה אחת', מי האיש המרכזי או האישים המרכזיים בו? אמנם יש אישים כאלה המעסיקים אותנו מן השורה הראשונה ועד האחרונה, וביר תר הזוג של אב ובנו, סוחר העורות אברהם דוד וחמודו יחידו מנחם העילוי. חשובה גם האם שרה. יש עוד כמה דמויות חטובות היטב, בין של 'חשובים', בין של פשוטים, אנשים ונשים, וגם לא־יהודים בכלל.

אך נראים הדברים, שלא אברהם דוד ולא מנחם ולא שרה הם הפועלים העיקריים ובכלל שום אדם. אלא מי הגיבור של הסיפור? יום ט"ו בחודש אב. הוא וכל הכרוך בו וכל הכלול בו מהווים את ה'סיטואציה', את המצב המיוחד, שבו נתונים כל האנשים. תגובתם עליו גם יוצרת את העלילה, גם מגלה את טיב האנשים הפועלים בה וגם מפיקה לנו מוסר השכל היוצא ממנה.

אם כן מהו ט"ו באב? שלא כט"ו בשבט, לא נתחדש ט"ו באב בארץ־ישראל המחודשת — אולי מפני שהמחדשים היו מורים, וט"ו באב חל, אליבא לכל הדעות, בימי החופש. רק בזמן האחרון נתעוררו בקיבוצים שונים להנהיג יום טוב זה, אך יש לחוש, שטיבו עדיין אינו ידוע בקהל הרחב. חמישה עשר באב בא כמובן אחרי תשעה באב, יום חורבן בית המקדש. קודמים שלושה שבועות של אבל, שבשבת־תיהם מפטירים את קריאת התורה בדברי הפורענות מספרי הנביאים ('תלתא דפורענותא', עמ' 27), ושאין אוכלים בהם פרי חדש, כדי שלא תיאמר עליו ברכת 'שהחיינו... והגיענו

בשעה אחת

לזמן הזה, ובתשעת הימים הראשונים של חודש אב נז' הרים רוב העדות אף מאכילת בשר (שהרי 'אין שמחה אלא בבשר'). אלא שהאסתיניסים, שקשה עליהם גזירה זו, היו מכוונים לסיים לימוד של חלק מן התלמוד, כדי למצוא אמתלה של סעודת מצוה, שבה לא יעדר כמובן טעם בשר. גם אברהם דוד חשב לראשונה לעשות כן 'ומסכת תענית היתה, שהתחיל בה בתשעת הימים כדי לעשות סיום, כדי לאכול בשר, ולא סיימה, כדי שלא יאכל בשר, שמרוב הצרות שנזכרו בגמרא מכוער היה בעיניו להיטיב לבו בבשר'. במעשה זה של בעל-בית רגיל יש כמובן ביקורת מסותרת על גרגרנותם של האסתיניסים. מצד אחר, גם מצחק הוא, שאדם לומד מסכת 'תענית' במגמה... לאכול בשר, אך כפי שנראה מיד, לא לשם בדיחה בלבד בא הדבר.

מחמת אבלה של ירושלים אין עורכים חתונות באותם שלושה שבועות הקודמים לתשעה באב. כנגד זה, חמישה עשר באב הוא יום מזומן ומיועד לחתונות. שכן אנו קוראים באותה מסכת תענית הנזכרה לעיל: 'לא היו ימים טובים לישראל כחמישה עשר באב וכיום הכיפורים, שבהם בנות ישראל יוצאות וחולות [יוצאות במחול] בכרמים וכו' ואומרות: בחור שא עיניך למשפחה ואל תשא עיניך ליופי וכו'.

אין חיים פרטיים ליהודי. באבלה של ירושלים גם אין שמחה ליחיד. ואולם בזמן שנפתח שער הנחמה, עורכים חתונות 'בסיטונות'. כי זיווג בעיקרו אינו ענין של משיכה הדדית, אלא הבטחה של המשכת החיים הטובים שבשבילם לבד כדאי לחיות: החיים על פי התורה. 'שא עיניך למשפחה'. המשפחה ההוגנת של לומדי התורה ועושיה ושל נשים צד-קניות וחכמות, היא הערובה לזיווג טוב ומוצלח. אם כך, הרי המשפחות ההוגנות יכולות לעשות יד אחת במועד מסוים, ויום ט"ו באב יוכל להיות בזמן הזה — כלומר בזמן הסיפור — מה שהיה בזמן שבית-המקדש היה קיים.

אלא שנשתבשו העתים. ערכו של בחור עילוי נמדד לפי גודל הנדונייה, שתכניס לו כלתו. תאוות ממון ורדיפת כבוד

באו במקום הערכים האמיתיים, חסידות ולמדנות. וביותר בעיר ביטשאטש. כי העיר נחרבה בשריפה; משפחות חשור בות הגיעו עד ככר לחם, וזרים בני בלי שם וחסרי אצילות רוחנית תפסו מקומם.

שריפתה של העיר ביטשאטש משמשת מעין בבואה לשריפתה של ירושלים. אלא ש'ציון מובטח לה שתבנה ותיכונן, ביטשאטש, מי יבנה אותה ומי יכוננה?' (עמ' 27). איך תקיים ביטשאטש בתנאים אלה את ט"ו באב? איך יגיבו על היום הזה גיבורי סיפורנו? כדי להבליט את הזיקה המיוחדת של הגיבור הראשי, העילוי מנחם, ליום זה, אנו לומדים, שהוא נולד בו. אין צריך לומר, שלא היו חוגגים יום הולדת בימים ההם, אלא שהדבר בא להזכיר להורים (ולקורא) — שהבחור כבר הגיע באותו יום לגיל חמש עשרה (שוב: חמש עשרה) ו...עדיין לא נשא אשה. כי עילויים אלה התבגרו מהר. יש מהם מי שכבר היה רב בקהילה חשובה בגיל של שש עשרה. נישואים מוקדמים כאלה באו כמובן גם כדי להבליט, שזיווג הוא קודם כל ענין של התבגרות רוחנית, של התקשרות־משפחות וקיום־מצוה.

לאחר שהכרנו את הגיבור הראשי של הסיפור 'בשעה אחת', את ט"ו באב, או לפחות את הצד האופייני ביותר שבו, אנו מוכנים לקרוא את עצם הסיפור הנמשך בקצב מזורז וכמ' עט בלי עיכוב כל שהוא מתחילתו ועד סופו.

הסיפור פותח בהצגת שלושת האישים הפועלים בו בעיקר: האב, הבן והאם. האב והאם מודגש לגבם, שהיו ככל הביטשאטשים הנאמנים והנחמדים, לא מעולים מהם ולא גרועים מהם. אלא ש'הבינוני' הזה הוא גבוה מאד לפי מושגינו. בעל־בית פשוט לומד בכל יום מקרא עם מפרשים וגמרא — וזה לשם שמים. אך אינו מזניח גם 'צרכי הבריות', כפי שאומר המספר בקורטוב של הומור, כלומר 'ספרי מוסר שמדריכים את האדם בדרך הישרה'. כי 'קנה אדם מידה אחת מקנים לו מידות הרבה'. כל התקדמות בדרך ההשתלמות המוסרית היא הכנה להשתלמות נוספת.

בשעה אחת

כבר בשורות ראשונות אלה, הדומות כאילו הן מוקדשות לציור בלבד, יש צד של עלילה. אנו מרגישים, שאברהם דוד הוא בעל מוסר ויכריע הכרעותיו לפי קני-מידה מוסריים קפדניים.

בציור האם יש פרט בולט עוד יותר המכניסנו מיד אל תוך עלילת הסיפור. שרה זו יש לה שם-לווי רחל על שם הצדקת רחל לאה הסומית, שנשתבחה במצוות הכנסת כלה. עתידה בתו של בן בתה של הצדקת להנשא באותו יום למנחם העילוי, בנם יחידם של אברהם דוד ושרה רחל. ויש קשר בין המצוה שעסקה בה הצדקת לבין הזכייה שתזכה בה בת נכדה.

כמה קווים אופייניים בתיאורה של שרה, מקצתם הצריכים לגופו של המעשה, כפי שנראה, ומקצתם המוסיפים לה צביון אישי. כבעלת-בית טובה היא מרבה להתקין ירקות 'לא כשאר כמה מקומות שמושכים ידיהם מכמה מיני ירק' [— ש"י עגנון אינו מאוכלי בשר], היא היושבת בחנות ופותחת שם את יומה בתפילה ביחידות, שמוסיפה לה מז' מורי תהילים 'אם הלוקח פיקח' (כלומר — אינו מפריע לה בבואו לקנות...) ו'מעמדות', סדר של תפילות מחוץ לרשמיות. ובשחר, כשבעלה ובנה משכימים ללמוד תורה לאור הנר, היא מתקנת את הבגדים לאורו. ושוב בנימה של הומור: 'מה שניאותה [נהנתה] באור תורה, פורעת היא בנר מצוה, היינו מדליקה [על חשבונה] שמן בבתי כנסיות ובבתי מדרשות'.

קודם שאנו לומדים על הבן, אנו שומעים על הסחורה שעוסקים בה ההורים. ודבר זה צריך לגופה של העלילה. אברהם דוד הוא סוחר עורות ופרוות. לרגל סחורתו יצטרך ללכת באותו יום אל כפר סמוך ויקח בנו מנחם עמו. מצד אחר, בקיץ אין הפרוונים עסוקים הרבה. על כן הוא פנוי לטייל בנחת והכל מתגלגל כפי שמתגלגל.

גם בהצגתו של מנחם יש צד חשוב מאד לעלילה: 'יש עילויים שרואים את עצמם מעולים מאבותיהם'; לא כן מנחם 'שעשה רצון אביו כרצון אביו שבשמים ורצון אבינו שבש'

מים אין לו שיעור'. עתידים אנו לראות, איך מידה זו של מנחם תכריע את הכף ותביא לידי נישואיו הפתאומיים לבת נכדה של רחל הצדקת.

עצם הסיפור פותח במלים הסתמיות: 'יום אחד מימות הקיץ'. בכוונה אין המחבר מפרש, כי הוא מכין הפתעה ביטשאטשית, כמובן: אברהם דוד סר אל החנות ומוצא את אשתו עצבה ומפתיע אותה בשאלה: 'שמא שכחת, שחמישה עשר באב היום ואמרת תחנון' (חלק של התפילה שמשמיי טים אותה ביום טוב למחצה כגון ט"ו באב). שרה לא שכחה, כמובן, שהרי באותו יום נולד בנה מנחם. אלא עצבה היא שעדיין לא נמצא לו שידוך הגון. 'אתה, כשהגעת לשנותיו של בננו, כבר השיאך אביך אשה וכבר נולד לך מנחם'.

טבעי, שאנו מעלים על הדעת, שאין רומנטיקה של אהבה בין בני זוג שנישאו זה לזה בגיל כה צעיר. בא המשך שיחה זו ומכחיש את מעלה רוחנו. אלא ש'מעמדי אהבה' היו כה מאופקים ומעודנים בדור ההוא, שצריכה עין פקוחה כדי להבחין בהם:

'השיקה [כך צריך כנראה לקרוא במקום השיאה הנדפס בתד פיס שלפנינו עמ' 8] שרה את שפתיה אחת בחברתה כאשה שעלה צחוק על פיה ומערימה עליו להעלימו. הביט עליה אברהם דוד בפנים יפות. אמרה שרה: מביט אתה עלי כמי שבוחן, אם לא טעה במקחו. אין חרטה מעשה סוחר. על כרחך אתה מוכרח להחזיק בסחורתך. ענה אברהם דוד ואמר: עד מאה ועשרים שנה, ולעולם הבא עין לא ראתה, כלומר נמשיך בחיינו המשותפים לנצח נצחים. אחלית זו מפי איש המאמין בחיי העולם הבא — כלום יש ביטוי חזק יותר לאהבה. ואין צריך לומר, שהמלים 'ענה אברהם דוד ואמר' הן הד לפסוק מן הקטע הידוע משיר השירים ב, י, השגור גם בפי העם בארצנו: 'ענה דודי ואמר לי'.

שרה מודיעה, שאכר אחד הביא עיקרים (= שורשים) ממין מסוים, ומכיון שהם טובים לעיבוד עורות־כבשים, מחליט אברהם דוד לצאת לכפר סמוך אל הבורסקאי, שבידו מופק קדים עורותיו. שרה מציעה, שבעלה יקח עמה את בנה,

בשעה אחת

שמיום ראשון לשבועות לא ראה אור־השמש. האב שוקל אמנם בדעתו, אם להבטיל את בנו מלימוד־תורה. ואולם מאחר שבט"ו באב מתחילים ללמוד גם בלילות — מה שעשה מנחם אמנם גם לפני זה, כי 'כל זמן זמן תורה הוא לו' — חשב שלא יזיק, אם יחלוץ קצת עצמותיו. וכך מתחילה הפרשה הארוכה של הטיול, שלמראית־עין אינה צריכה לגוף־המעשה, ואף־על־פי־כן היא תופסת חמי־שה משלושה עשר פרקי הספר ולפי אורכה כמעט מחצית הסיפור. מה טיבו של טיול זה? מה מקומו במסגרת הסיפור כולו?

אל נא נזדרזו יתר על המידה בנסיון לגלות את נימוקי המשורר. כל מה שאנו יכולים לומר, לאחר שקראנו את הסיפור ושנינו ושילשנו בו, שהמשורר היטיב לבנות כך את שבנה. כך היה צריך לעשות ולא אחרת. אנו מרגישים שהיה הכרח להוציא את מנחם מבית־המדרש ומתוך סביבתו הר־גילה, כדי להכינו להחלטה היוצאת מן הכלל, שתהיה מוטלת עליו באותו יום. היה צריך לראות את הבן העילוי יחד עם אביו בעל־הבית בשיחה ממושכת, כדי להבין אותו יחס של אימון הדדי, שהוא בעיקרו תורם להתארעות שבסוף־הסיפור. בדרך אל הכפר ומן הכפר קורים ונאמרים כמה דברים, שאנו צריכים לידיעתם, כדי להבין או להעריך מה שיבוא אחר כך. ובשהותו של מנחם בכפר חלה בו תמורה, שהיא משמעותית ביותר, מפני שהיא נרמזת בעדינות יתירה.

פרק ד', הראשון בפרקי הטיול, הוא מרגלית 'יהדותית'. אברהם דוד נכנס אל בית־המדרש, כדי להזמין את בנו להילוות אליו. בית־מדרש אינו בנין סתם. הוא אישיות, שיש לנהוג בה דרך־ארץ. כשם שלא תסור אל בית חברך, כדי לקחת משם אדם אחר, מבלי להחליף עם חברך לפחות מלים בודדות של אדיבות, כך לא יתכן לבוא אל בית־המדרש, מבלי לכבדו בתפילה או בלימוד. חובת נימוס זו מזמנת לאברהם דוד שעת־כושר ללמוד באותה משנה במסכת תענית, שכבר הכרנו קודם ענינה. אם כן, האב קורא 'בחור שא עיניך וכו' והבן מגלה, שהוא מעיין בסוגיה במסכת...

קידושין, כלומר שניהם עוסקים באותה פרשה, שעתידים יהיו להיות נתונים בה בסוף היום הלכה למעשה. ועוד, אותו מנחם, העושה לילות כימים בלימודו, נמצא באותה שעה, שבה אביו מגיע אל בית-המדרש, תוהה ובטל ממשנתו. משמע, שאותו יום כאילו היה מזומן למשהו מיוחד ויוצא מן הכלל. משמע מנחם למה הוא מתבקש, היה חוכך קצת להתבטל יום שלם, אך הוא מבטל רצונו בפני רצון הוריו; הוא יוצא עם אביו, אך לא מבלי ששניהם נשתהו מקודם קצת, כדי לתת כבוד לאכסניה הקדושה.

עם פרק ה' אנו נכנסים לתוך תוכו של הנושא: ט"ו באב — יום החתונות. 'אין לך שמחה, ואפילו רוחנית שברוחנית, שאינה מבקשת לה לבוש גשמי'. ואפילו בחתונה — מוסיף המספר בהומור דק — שכל כך הרבה מצוות תלויות בה, אין פטורים מסעודת מריעות ומכלי זמר. אלא שמנהג יפה היה בביטשאטש, שבין חתונה וחתונה היו מחזירים את החופה וכלונסותיה לבית הכנסת, 'כדי שלא ליתן מקום לשטן לומר: ירושלים חרבה והם אינם פוסקים מלשמוח'. כשראה מנחם את השמש עם החופה חוזר אל בית-הכנסת, היה סבור, שכבר נגמרו כל החתונות. טעית, מנחם! עוד תהיה חתונה, וסופך להיות החתן.

שמש צריך להיות אדם פיקח, שהרי מוכרח הוא להלך כנגד רוחם של אנשים הרבה. ואמנם דברים פיקחים אנו שומעים מפיו של השמש, וביחוד בקורת שנונה על החתן שעמד להכניס לחופה אותה שעה את בתו של משה תענית (שם מתאים), בן בתה של רחל הצדקת: איש זר, וחדש בעיר, אלמן ומטופל בבנים, אלא שהוא מקורב לשרי האומות, מפני שהיה מבעלי-הכיסים.

אין אנו יודעים, אם מנחם היטה אוזן לשיחתו זו של השמש הפיקח. מכל מקום האב היה סבור, שכדאי היה לו לשמעה. לשלושת הפרקים הבאים יש תפקיד של השהייה והכנה. במה ישיחו אב ובנו העילוי אם לא על גדולי-התורה שבעיר, שהרי הבן בדרך להיות אחד מהם. שיחות כאלה הושמעו גם כששניהם היו בבית-המדרש וכמובן גם מפני השמש הפי-

קח ועתידיים אנו לשמוע כיוצא בהן בהזדמנויות מתאימות אחרות. בדרך זו אנו שומעים על רבה הגדול של ביטשאטש, מחבר ספר השאלות והתשובות 'חסד לאברהם', שיצא לאחר השריפה אל עיר אחרת ולא חזר לביטשאטש אלא זמן קצר קודם אותו יום ועדיין לא הראה עצמו בחוץ לעיני הציבור. כפי שנראה עוד, עתיד הרב להופיע בציבור בסוף היום ובמסיבות קשורות ישר לעלילת סיפורנו.

המהדורה הראשונה של הספר 'חסד לאברהם' נדפסה בלבוב שבגליציה בשנת 1857 והשניה שנה אחריה. מכאן נוכל להסיק בדרך אגב, שתקופת המעשה שאנו לומדים עליו בסיפורנו קדמה לשלנו בערך במאה שנה.

הביקור אצל הבורסקאי הכפרי מתואר בממשות מפורטת. הוא היה מעם הרוטינים ואוהב ישראל, כי היהודים נהגו בו כבן אדם ולא כפולנים, שנהגו ברוטינים כדרך שנוהגים עם בהמות. הבורסקאי מכבד עד מאד את אורחו — אבל גם משטה בו: המומחה היהודי מסביר באריכות, כיצד יש לנהוג בשורש שהביא לשם עיבוד העורות, אך הגוי הבורסקאי, המומחה העממי, יעשה 'כפי שהעורות עצמם אומרים לעשות להם'.

בשעה שהאב עסוק עם מארחו, יושב לו מנחם תחת עץ תפוח, במקום שהושיבו אביו. הפעם הראשונה נמצא מנחם בחיק הטבע, ולבדו. התפוח הוא עץ האהבה, כפי שאנו יודעים מספר שיר השירים: 'תחת התפוח עוררתיך' (שיר השירים ת, ה), ובוודאי אין הדבר נעלם ממנחם, שהרי הוא חוזר בזכרונו על כל המקומות, שבהם נזכר התפוח. אין צריך לומר, שכל הפסוקים ושאר הבאות העולים בדעתו של מנחם, אין להם משמעות מילולית, גשמית. אף-על-פי-כן: יש דברים בגו; משהו קורה במנחם, בשבתו ביום ט"ו באב בגנו הנאה של הכפרי. אך מוטב שנשמע את המשורר עצמו: 'ישב לו מנחם בצלו של תפוח, כשהוא מחזר על כמה דברים נאים שנאמרו בתפוח. באותה שעה נתן פריו ריחו, כיוצא בו שאר אילנות, כיוצא בהם עשבים ושיחים. כשם שנתנו ריח טוב, כך השתרגו מהם מיני מחזאות נאים, שאין הפה

יכול לספר אפילו החצי. ישב לו מנחם והביט והתפעל מכל מה שראו עיניו, מן השמים ומן הארץ, מן הציפורים שבאוויר, ואפילו מן האוויר, שאינו נראה בחוש, אבל הנפש מרגשת בו, כאילו דבר של ממש הוא. כיוצא בו האור היוצא מבין ענפי העץ ומבין עשבי השדה, שתוך כדי יציאתו הם מתלבשים בו ומבהיקים באור חדש, שתוך כדי רגע משתנה והולך, וזה מביא שלווה והשקט'. (עמ' 18. עיין שם. יש לשים לב לכך, שכאן אין המספר 'מיהד' את רשמיו של הבחור בן התורה).

הדרך בחזרה אל העיר ובתוך העיר נותנת הזדמנות לתאר את חורבנה על-ידי השריפה ולהציג כמה מ'טיפוסיה'. כך אנו שומעים על אחד עילוי, שלא שמר את עצמו ממידת הגאווה — וסופו נטש את לימודיו (מנחם לא היה עושה מה שיעשה אחר-כך, אילו היה פגום בפגם זה); או על רחל הסומית הצדקת, שליצן ביקש לשטות בה ולקה על ידיה. ואילו פרה אחת קטנה מכניסה פיה לבין כתלי החורבה של בית הצדקת, כי 'יודעת בהמה, היכן היא רועה' — האדם לא הבין, הבהמה מבינה ומבקשת להדבק, ולו בחורבה של בית הצדקת. והנמשל מובן. כל כמה שמתקרבים למרכז העיר ולבית-הכנסת, ששם החתונה, אנו נכנסים ונמשכים שוב אל תוך האוויר של ט"ו באב. כבר יצא רוב היום ומורגש סוף הקיץ — קיץ יהודי, כמובן, שבסופו בולט יום-הכיפורים. לפניו היה יום כיפורים — כמו ט"ו באב — יום של שמחה, יום שיצאו בו בנות-ישראל במחול. עכשיו, 'משחרב בית חיינו, אין שמחה אלא בתשובה ובמעשים טובים'.

ואמנם למעשה טוב מובהק ביותר תהיה הזדמנות מיד. קולות שונים ומשונים בוקעים מחצר בית-הכנסת, ששם היתה צריכה להתקיים החופה. 'עמד אברהם דוד כאילו כל אותה מהומה על ידו באה, שכן דרך אנשים טובים, שאם רואים דבר שאינו כשורה, תולים את הקלקלה בעצמם'. מכאן, שאדם טוב מרגיש אחריות לתקן אפילו מה שקלקל אחר.

לאט-לאט מתגלה מה שקרה. החתן, אם כי היה בעצמו

בשעה אחת

מבעלי-הכיסים, כפי שידענו, סירב להיכנס לחופה, לאחר שאבי הכלה לא היה יכול לשלם את כל הנדוניה במקום. הוא נסתלק מתוך דברי חירוף וגידוף, והכלה העלובה נתעלפה.

את כל זה שמעו האב והבן מפי בן אחיו של השמש. הוא מחקה את דודו, ושיחו הוא ממושך ומתובל בחכמה עממית ובדיחות. שיחו הארוך נאה כשהוא לעצמו והוא משמש גם אמצעי חשוב בבנין העלילה: הוא נותן שהות לצמיחת אותה החלטה מפתיעה בלב האב, שעליה אנו שומעים בפתיחת פרק י':

'אמר לו אברהם דוד לבנו: אמרו בגמרא, יש קונה עולמו בשעה אחת [מכאן שם הסיפור]. אם אתה נותן קידושין לנערה זו, אתה מחזיר לה את נשמתה. מנחם בני, כלום יש מצוה גדולה מלקיים נפש מישראל? וכאן אתה מקיים שלוש נפשות אותה ואת אמה ואת אביה.'

יבחן נא הקורא את עצמו, מה תשובה היה הוא שם בפני מנחם לאותה שאלה. תשובת מנחם אינה עוסקת בו או בכלה. אלא זהו מה שהוא משיב: 'אולי צריכים להודיע לאמא?'

ושוב, אל נא יחשוב הקורא, שמנחם אמר כך, כדי להשהות את ההחלטה או מתוך שהוא סומך יותר על אמו בענין זה. נימוקו הוא, כמובן, 'יהודי'. יש 'ירושלמי', כלומר מקום בתלמוד ירושלמי, הקובע שיש לעשות כן (אם יש 'ירר שלמי' כזה באמת, אין זה מענינו של הקורא לחקור—). בעצם הדבר, כלומר בקבלת דעת אביו, אין נדנוד של ספק. הלא כבר ידענו בתחילת הסיפור, שרצון אביו היה לו למנחם כרצון אביו שבשמים.

ואילו האב לא היה מרוצה אפילו בעיכוב זה, כלומר לחכות עד שהאם תהיה נשאלת, והוא לוקח את בנו ומביא אותו 'אצל הכלה, שהיתה מוטלת כמתה. הראה לו עליה ולחש לו, זאת היא'.

הקורא המודרני יסבור, שהאב רצה לתת הזדמנות לבנו להחליט, אם הכלה מוצאת חן בעיניו, אם לאו. לא כן

הדבר. 'השקיף עליה מנחם שעה קטנה ואמר לאביו, מתכוון אתה לדבריהם שאמרו בגמרא אסור לאדם לקדש את האשה עד שיראנה. כבר יצאתי ידי ראייה'. אמנם נשמע אחר כך על יופיה של הכלה. אך לא כאן המקום להאריך בו. כאן יש לנו ענין בדבר מצוה בלבד.

משנודע הדבר, לא האמינו וסברו שמי שהוא חמד לו לצון: מנחם זה, שעשירים מופלגים היו מוכנים לבזבז הונם, כדי לזכות בו כחתן, ילך ויקח לו נערה בלי פרוטה, ועוד לאחר שנעשתה לה בושה כזו? הכל סברו כך, כי 'בזמן שכוח הרע שולט והרשעה מתגברת, כל אדם סבור, שהכל מתכוונים לרעה'.

אך לאט-לאט נתגלתה האמת ונתאמתה השמועה [ו]הב- היקו עיניה של ביטשאטש', כלומר, העיר, שהיא סמל ומכלול לערכי היהדות המסורתיים, השיגה את שלה. שמחה עצומה פרצה ו'עמה קולותיה, שכל דבר של ממש יש לו קול'. השמחה הגיעה אל שרה [שישבה אותה שעה בחנות] ונכנסה אל תוך איבריה, אף על פי שלא ידעה עדיין בשל מה השמחה. אמנם היא עצמה כבר נתנה את עיניה בבתה של בן בתה של רחל הצדקת בשביל בנה, אך היא עדיין לא ידעה, שאמנם נתקיים חלומה. הציור של הובלת האם המופתעת, שעדיין היתה מלובשה בגדי-חול, אל חופת בנה יחידה (פרק י"א) הוא מעשה אומן ריבוני מאין כמוהו.

שני הפרקים המסיימים גם משמשים שיא וגם באים כדי להרפות את המתיחות שנצטברה ולהכין חתימה הרמונית. אנו נמצאים כאן בבית הרב, שכפי שכבר למדנו, חזר רק לפני זמן קצר אל ביטשאטש ועדיין לא ראה עצמו בחוץ. שמשו הפיקח — שוב שמש פיקח, כפי שכבר הכרנו כמותו מקודם — מספר לו את מעשה החתונה ומפתה אותו, שיראה את עצמו בחצר בית-הכנסת ויערוך בעצמו את הקידושין לזוג שנזדווג במסיבות כה מיוחדות. הרב — וכנגדו הרבנית — מתפעלים בביטשאטש שלהם וניאות לשמשו. הם יוצאים ויחד עמם בא גם שליח הציבור הזקן של העיר המתכוון לעלות לארץ-ישראל, והוא אף שר בחופתו של מנחם —

בשעה אחת

כפי שרמזו לכך שמש בית הכנסת בשיחתו עם האב והבן קודם צאתם אל הכפר (עמ' 14) — ואכן היתה זו שירתו האחרונה, קודם שעלה לארץ הקדושה.

אם הופעת הרב הסבה סיפוק וכבוד גדול למשפחות המת-חתנות, הרי בשביל מנחם היתה זו ממש התגלות. כי הוא לא ראה עדיין את הרב מקרוב בכלל, כי קטן היה בצאת הרב מן העיר. הופעת הרב היא כאן מעין התגלות שכינה: סימן שמן השמים הסכימו עם מה שעשו האב והבן.

מוזר ומאלף כאחד הוא סיום הסיפור. זיווגו של מנחם היה מוצלח. כי 'הנושא אשה לשם שמים, הווים לו בנים בני תורה'. וכן היה בבניו ובבני בניו של מנחם — 'עד שבא האויב וכילה את כולם'.

לשם מה היה לו דרוש למשורר לסיים כך? נשמע מה שהוא מוסיף:

'הם כלו, רחמיו יתברך, לא כלו. שכל מעשה טוב עושה פירות ופירי פירות'. אמנם מנחם עצמו ראה רק ברכה והצלחה בזיווגו (שהרי את אבדן הנינים הוא לא ראה), אך לא זהו העיקר. העיקר הוא שנכיר, שאין שכר אמיתי למצוה אלא המצוה עצמה.

בהציגנו את הסיפור 'בשעה אחת', נתלבנו מאליהן אותן שלוש בחינות, שהערכנו לפיהן את מפעלו של עגנון בפתירת מאמר זה.

הלשונות המרובות, שהובאו כאן לשם הסברת העלילה, האישיות או האידיאות של הסיפור נתגלו לנו כולן חתומות בחותם הממשות, בין הביעו חכמת חיים כללית, בין תיארו פרט מסוים. הקורא, אם יתן דעתו על כך, ימצא דוגמות אחרות רבות כיוצא בהבאות האלו. פעמים הלשון הפתגמית נראית כחיקוי או כתרגום של מימרה בידיש, כגון: 'למה? אין למה משנה כלום' (עמ' 10). או 'מצנפת וחור בה' (עמ' 27). או: 'אמו מורחה לו את פתו בשומן משני עברי הפת' (עמ' 21). הרבה משתמש המשורר, כמו ברבות מיצירותיו, בתחבולת המענה, כלומר הזכרת ענין והסעתו לתחום

אחר על ידי חזרה על מלה, שב'מענה' יש לה משמעות קצת אחרת. למשל: 'ישבה לה שרה יחידה בחנות וסרגה פוזמק לבנה. כנגדה סורג לו בעל המחשבות את מחשבור תיו, שאין להן לא תחילה ולא סוף' (עמ' 7).

צורה זו של לשון מענה יש בה מטעם סגנון התנ"ך. בכלל מופיע כאן לעתים קרובות סגנון מעין מקראי, עברי מבורר, 'ספרדי' — כאילו כדי להפגין את הסמליות הקדמונית של הסיפור: 'עורה' במקום 'פרוה': 'עבדן' ולא 'בורסקאי', 'כיליתי כל מעשי, ולא 'גמרתי'. אברהם דוד אומר לשרה 'לא, כי, עצובה את', כדרך שאמר אברהם אבינו אל שרה: 'לא כי צחקת'. האישים השונים מדברים כמובן בסגנונות שונים. אפילו שני השמשים, של בית-הכנסת (עמ' 13—15, ועיין 25—26) ושל הרב (35), אם כי יש צד משותף בסגנונם, ניכר הבדל ברור ביניהם. כללו של דבר: בלשון הסיפור ניכר רישומה של מציאות, חותם של צייר היודע לצייר צורה של אמת.

נאמר לעיל, שעגנון פועל בדורנו כדוגמת ספרי המוסר הגדולים של העבר. האם אין דעה זו מופרכת על-ידי הערתו הצודקת של ברוך קורצווייל, (בספרו 'מסכת הרומאן', עמ' 8), שעגנון הוא 'אפיקן טהור ללא כוונות דידקטיות'? בנסיון לישוב פירכה זו יבורר לנו מה שיש עוד לומר בנוגע לבחינה השניה והשלישית, שהכרנו ביצירתו של עגנון.

בהרבה מקומות הוכרחנו להצביע על הנימה של הומור הנמרצת בסיפורנו אולי במידה עוד יותר גדולה מאשר ביצירתו של עגנון בכלל. נימה זו נוצרת על-ידי כך שהמספר מניח תמיד כמובנים מאליהם את הערכים והצרכים של העולם היהודי המסורתי שהם לעתים קרובות מתמיהים לגבי הקורא המודרני. על ידי כך, שהדבר התמוה מופיע כדבר טבעי, נוצרת סתירה, שהיא תמיד קצת מצחיקה, בחינת מה שאומר אברהם דוד עצמו: 'לאחר שסיפרתי לך שתי תמיהות שבאמת אינן תמיהות, אוסיף עליהן תמיהה שלישית — שאף היא אינה תמיהה' (עמ' 17). לאמיתו של דבר, שלושת המעשים, שהאב מספר שם לבנו הן תמוהות מאד בעינינו. אלא שהמ-

בשעה אחת

ספר מעמיד פנים של מיתמם: עליך לקבל את כל העולם
ההוא של ביטשאטש, של היהדות השלימה, כמות שהוא.
אמנם טוב שתתמה, כי התמהון מגדיל את מידת ההקשבה,
אך דע לך, שתמיהותיך באמת אינן תמיהות: לעולם ההוא
יש ההצדקה הניצחית שלו ואתה תקח לך ממנו מה שתקח.
אם כן, בכל זאת 'דידקטי' ? לא. מחבר 'דידקטי' הוא מי שיש
לו מוסר-השכל וממציא סיפור, כדי להאירו. משורר של
אמת הוא מי ששמח לספר סיפור, ומכיון שהוא אוהב ומא-
מין, הוא מספר על נושאי אהבתו ואמונתו. מי שקרא את
הסיפור 'בשעה אחת', לא יוכל להיות בספק, לאיזה סוג
של מחברים שייך מספרו.

בסיום הדברים כמעט אין צורך להדגיש, שמאמר זה ביקש
לפתוח פתח להערכת הסיפור, אך לא למצות ביאורו. אפילו
הקורא קריאה חטופה יראה מיד, שבכמה ענינים לא נגעתי
כלל, כגון בעובדה שהאב והאם נולדו ביום אחד, או במש-
מעות אותו ריקק שמן 'ביטשאטשי', שהאם נתנה לאב, כדי
לחזק בו את לב הבן בטיולם הארוך ושהאב ביקש לשמח
את ילדי הכפרי, אך לא מצאו, ובסוף נתנו לכלה, משנתער
רה מהתעלפותה, והיא השיבה בו את נפשה. אכן זהו חינו
של סיפור זה, שיש בו, כבשאר יצירות המשורר — בין
השורות לא פחות מן הכתוב בשורות עצמן.

עגנון נולד בתשעה באב. ומסורת בידינו, שביום זה יולד
המנחם. אנחנו חיים בדור, שראה חורבן יותר מכל דור אחר.
מקצת נחמה היא לנו, שקם בתוכנו מי שבילע את המוות,
וניצח את האויב אשר ביקש להכרית את זכר ישראל. ביצי-
רתו העשירה והמופלאה של עגנון קמה לתחייה יהדות
שהשלימה את דמותה. עגנון בנה וכוונן את 'ביטשאטש' —
ואנו שמחים בבנינה ומיתכנים בתיכונה.